

Bakı iddia qaldırsın: bu şəhəri ala bilərik - şok araşdırma

Zaur Əliyev,

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ABŞ tarixçisi David Fromkin “Müharibəyə son verən sülh” (David Fromkin, “A Peace To End All Peace: The Fall of The Ottoman Empire and The Creation of The Middle East” (Avon Books, New York - 1990) adlı kitabında yazır:

“1916-1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş Devid Lloyd Corc ilə Osmanlı İmperiyası tarixində əhəmiyyətli rol oynamış hərbiçi və siyasi xadim Ənvər paşa arasında gizli bir müqavilə olub. Həmin müqavilə hazırda Londonda (“Lordlar Evi Sənəd Bürosu - Beaverbrook Kolleksiya - Lloyd George Araşdırmaları F-6-1-Sənədləri 1-16 (b)”) saxlanılır və orda yazılır:

“Müqaviləyə görə, Ərəbistan müstəqil olacaq. Ermənistan və Suriya Osmanlı İmperiyası daxilində muxtar bir status qazanacaq: Mesopotamiya və Fələstin Misir kimi müharibədən əvvəl Osmanlı hakimiyyəti altına girəcək, ancaq ingilislərin himayəsində olacaq: Çanaqqaladan keçmək azadlığı təmin ediləcək”.

Bu müqaviləyə görə, Qafqazda yaranacaq iki dövlət - Azərbaycan və Gürcüstan müstəqil olacaqdı. Həmin iki dövlət də Britaniyanın nəzarəti altında qalacaq idi. Xüsusilə Bakı nefti osmanlılarla ingilislərin nəzarəti altında olacaqdı. Batum konfransına qədər bu razılaşma qüvvədə idi, lakin Britaniya kəşfiyyatı Ənvər paşanın Adriatik dənizindən Hindistana qədər Osmanlı İmperiyası qurması barədə gizli məqsədlərini açıqlayandan sonra (David Thomson, England in The Twentieth Century (1914-1963), S.48) işlər elə konfransda da dəyişdi. Gündəmə Ermənistan dövlətinin yaranması fikri daxil oldu və Osmanlı müstəqil Ermənistana paytaxt verilməsi məsələsində seçim qarşısında qaldı. Osmanlı paşaları Gümrü şəhərinin ermənilərə paytaxt kimi verilməsinə etiraz edib, müstəqillik uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan Cümhuriyyətinə məxsus İrəvan şəhərinin verilməsi üçün Batum konfransında iştirak edən M.Ə. Rəsulzadəyə təzyiq etməyə başladılar. Bu hadisə ilə bağlı Çikaqo Universitetinin siyasi elmlər kafedrasının professoru Ronald Qriqor yazır:

“İrəvan Batum konfransına qədər müsəlman şəhəri idi”(Stephen Holmes, “Collapse Legacies Cultural or State? The Dilemma probing Postcommunist”, in Michael Mandelbaum (ed), Postcommunism: Four Perspectives (New York): Council on Foreign Relations, 1996, p. 5.).

1918-ci il mayın 28-də, axşam saat 20:00-da Batumda danışıqlar başlamışdı. Vehib paşa deyib:

“Ermənilərin tələbini az da olsa qane etmək məcburiyyətindəyik. Hər halda, onlara bir ərazi verməyə məcburuq”.

Ermənilər üçün düşünülməmiş sahə Yeni Bəyazid və Üçmüdüz bölgələrindən ibarət idi. Türk heyəti 1918-ci il mayın 30-da ermənilərlə apardıqları danışıqlar nəticəsində bu şərtləri tətbiq etməyə başladı. Buna qəti etirazını bildirən A. Xatıyan ermənilərə verilən torpaqların az olduğunu, təklif edilən bu sərhədlərin türk və erməni xalqları arasında daimi düşmənçiliyə səbəb olacağını bəyan etdi. O bildirdi ki, Qafqaz müsəlmanlarının yaşadığı ərazinin çox az bir hissəsi onlara verilərsə, müsəlmanlarla münasibətləri düzələcək və müsəlmanların haqları bu ərazilərdə ermənilər tərəfindən müdafiə ediləcək. Vehib paşa ermənilərə daha çox ərazinin qala bilməsi üçün Ermənistan ərazisində yaşayan müsəlman əhalinin Türkiyəyə köçürülməsini təklif etdi. O, “erməni məsələsi”nin beynəlxalq bir problem olduğunu qəbul edərək, onların müstəqilliyinin Osmanlı tərəfindən tanınacağını bildirdi. Ermənilərin bu şərtləri qəbul etməkdən başqa bir çarəsi qalmadı(Dövlət arxiv, A.3671, k.2930, d.555, f.15;15-9.).

İmzalanmış müqaviləyə əsasən, Ermənistanın ərazisi 9 min kv. km, əhalisi 326 min nəfər təşkil edirdi. Ermənistan ərazisi Basarkeçər quberniyası (Nor Bəyazid), İrəvan quberniyasının beşdəüç hissəsi, Üçmüdüzinin bir hissəsi, İsgəndərunun bir hissəsini əhatə etməklə, əhalisinin 230 minini erməni, 80 minini müsəlman, 5 minini yezidi kürd və 11 minini digər millətlər təşkil edirdi. Ermənistan Respublikası Qafqazda yaşayan bütün ermənilərin doqquzda bir hissəsini özündə birləşdirirdi.

Batum müqaviləsində İrəvana güzəştə gedilməsi və ermənilərin hər hansı öhdəlik götürməsi ilə bağlı razılaşma əksini tapmayıb: İrəvan erməni Milli Şurası ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında centlmen razılaşması əsasında verilib. 1918-ci ildə erməni dövləti yaratmaq üçün paytaxt olmadığına görə Azərbaycan Milli Şurası İrəvanı güzəştə gedib. Bunun müqabilində erməni Milli Şurası Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsinə, indiki Dağlıq Qarabağa olan iddialarından imtina haqda öhdəlik götürüb. Batum müqaviləsində həmin razılaşmanı özündə ehtiva edən hər hansı bir maddə yoxdur. Bu müqavilə roman-german hüquq sistemində verbal (şifahi) müqaviləsi adlanır. Verbal (şifahi) müqavilələr bilavasitə ifadələrin tələffüz edildiyi andan hüquqi qüvvəyə minir və adətən “əllərin sıxılması” ilə sanki təsdiqini (“möhürlənməsini”) tapır. Roma hüququ sahəsində görkəmli alim olan LB. Novitski yazır:

“Gələcək kreditörün sualı (centum dare spondes? - yüz verməyi vəd edirsənmi?) və öhdəlik üzrə borclu olmağa razılaşan şəxs tərəfindən verilən suala uyğun cavab (spondeo, vəd edirəm) vasitəsilə bağlanan şifahi

müqaviləyə stipulyasiya deyilir” (Novitski, İ.B. Roma hüququ : dərslik /İ.B. Novitski ; təri.: İ.A. İsmayılov, M.P. Əsgərova; red. İ.A. İsmayılov. - Təkrar nəşri. - Bakı: Qanun, 2008. - 287 s.).

Dosent Rəhib Əkbərov yazır:

“İrəvan quberniyası üzrə varis mülkiyyətçi və eyni zamanda mülkiyyətə sahiblik (sahibliyin iki mühüm elementi var: əşyanın özü və ona sahib olmaq üçün niyyətin, iradənin olması) hüququnda, yalnız İrəvan quberniyasının əhalisi çıxış edir. Digər tərəfdən masa üzərində hüquqi prosedur qaydalara əməl edilməklə yazılı (literal) təsbit edilən rəsmi dövlət sənədi, Milli Şuranın iclas Protokolu mövcuddur. Yəni torpaqların erməni federasiyasına verilməsi sübuta ehtiyacı olmayan, danılmaz hüquqi fakt kimi Protokolla rəsmiləşib. Nəticədə, İrəvan quberniyasının erməni milli federasiyasına verilməsi nəinki şifahi (verbal) razılışma əsasında müəyyən edilmiş, eyni zamanda birtərəfli yazılı (literal) Protokolla rəsmiləşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əşyaya olan hüquqlar içərisində mülkiyyət hüququ ən geniş istifadə olunun hüquqdur. Ümumiyyətlə isə əşya hüquqlarına mülkiyyət (o cümlədən torpaq) və özgə əşyalarına hüquqlar aid edilir” (R.A. Əkbərov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (I Respublikanın) dövlət və hüquq tarixi. 28 may 1918-27 aprel 1920.B.280s”).

Qısa haşiyə: “Avropa Kontinent hüququnun əsas bazası Fransa Təsis Məclisinin 29 sentyabr 1790-cı ildə qəbul etdiyi qərara söykənir. Yəni bu gün dünyada ərazi məsələləri, icarə hüququ və torpaqların hüquqi varisliyi bu qərarla tənzimlənir. Bu qərara görə, artıq Avropa prinsiplərini öz dövlət idarəçiliyində tətbiq edən ölkələr arasında “əbədi” icarə hüququ qadağan edilir və icarənin maksimal müddəti 99 il müəyyən edilir.”

1918-ci ildə Milli Şuranın F. Xoyskinin sədrliyi ilə keçirilən 3 sayılı iclası və onun Protokolu qəbul edilən zaman İrəvan şəhəri üzrə mülkiyyətçi qismində çıxış edən yerli əhalinin mövqeyi nəzərə alınmayıb. Qeyd edim ki, İrəvan şəhərinin güzəştə gedilməsi şifahi formada olsa da, sonradan hüquqi çərçivədə 3 sayılı protokolla sənədləşib. Bu zaman isə hüquqi varis olan İrəvan əhalisinin rəyinin öyrənilməməsi ona gətirib çıxardır ki, AXC-nin bu addımı iki dövlət arasında torpaqların əbədi istifadəsi deyil, icarə müqaviləsidir. Avropa Kontinent hüququ isə bu zaman tələb qoyur ki, 99 il tamam olan kimi icarə götürən tərəf icarə verənə onu tam və toxunulmaz formada geri qaytarsın və ya yeni icarə müqaviləsi imzalasın, ya da xitam versin müqaviləyə. Müasir hüquq sistemləri çərçivəsində və həm də ayrı-ayrı milli hüquq sahələri üçün hüququn ümumi prinsipləri prioritetdir və dəyişdirilməsi, təfsir olunması mümkün deyil. Yəni hər bir milli qanunvericinin ayrı-ayrı hüquq sahələri üzrə müəyyən etdiyi normalar hüququn ümumi prinsiplərinə (Azərbaycan Respublikasının və ya istənilən digər dövlətlərin normative aktları) zidd ola bilməz.

Müasir beynəlxalq hüquqda, dövlətin ərazilərinin könüllü olaraq digər dövlətə güzəşt edilməsi, yəni mənbəyini Roma hüququndan götürən “sessi” adlanan hüquq institutu (institutio: təlim, təlimləmə, öyrətmə) vasitəsi ilə tənzimlənməsi qaydaları mövcuddur (Брагинский М.И.. Витрянский 8.С. Договорное право. Общие положения. М., 1997.с. 23-24.).

Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli 3 sayılı Protokolunun legitimliyi əsaslandırılmamış, beynəlxalq və milli hüquq normalarına tamamilə ziddir qərardır və müvafiq prosedurlar qaydasında qüvvədən salınmalıdır. Hüquq normalarının təfsir edilməsinin yekunu olaraq qeyd etmək lazımdır ki, roman-german hüquq sistemi əsasında tənzimlənən mülkiyyətin icarə əsasında əldə edilməsi və ona sahiblik hüququna xitam verilməsi müddəti müqavilədə digər hallar nəzərdə tutulmayanda maksimum 99 il müddət üçün müəyyən edilir. 2017-ci il 29 may tarixində bu müddət başa çatıb. Azərbaycan Respublikasının da istifadə etdiyi roman-german hüquq sistemində, vaxtilə Roma patrisilərinin istinad etdikləri kivrət hüququna görə, məhkəmə qaydasında mansipasiya (ən qiymətli əşya kimi torpaq) edilmiş əzəli Roma torpaqları yalnız “əbədi” hesab edilirdi.

Dosent Rəhib Əkbərov haqlı olaraq yazır ki, “Azərbaycan Milli Şurasının Ermənistan qarşısında heç bir hüquqi öhdəliyi yoxdur və nə daxili hüquqda (milli hüquqda), nə də beynəlxalq hüquqda (üst-milli hüquqda) Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il 3 sayılı Protokolunun ləğv edilməsinin (denonsasiyasının) qarşısını alan heç bir hüquqi məhdudiyyət qaydaları təsbit olunmamışdır. Protokolun hüquqi məzmununa müvafiq olaraq bu müqavilə növləri - a) əvəzsiz istifadə hüququ; b) torpaq icarə (istifadə) hüququ; c) tələb hüququnun güzəşti (“sessi”); d) ssuda müqaviləsi (müvəqqəti və əvəzsiz istifadə) hüquqi konstruksiya kimi tövsif olunur.

Zənnimizcə, göstərilənləri nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikası hökuməti Milli Şuranın 29 may 1918-ci il 3 sayılı iclas Protokolunun denonsasiyasını, hüquqi prosedurlara uyğun təmin etməli və beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq, Ermənistan qarşı İrəvan xanlığı əhalisinin hüquqi varisliyinə dair iddia tələbi qaldırmalıdır (R.A. Əkbərov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (I Respublikanın) dövlət və hüquq tarixi. 28 may 1918-27 aprel 1920. B.280s”).

Hüquqda eyni zamanda götürülən öhdəliklərin pozulması zamanı müqavilə tərəflərindən birinin müqaviləni pozmaq haqqı barədə maddələr də vardır. Bu hal Roma hüququnda ssuda alanın əşyanın yaxşı saxlanmasına görə məsuliyyətinin sərhədləri haqqında məsələ həll olunarkən nəzərə almırdı: müqavilə onun mənafeyinə bağlandığı üçün onun üzərinə ciddi məsuliyyət qoyulurdu, yəni ssuda alan “omnis culpa”ya görə (hər cür təqsirə görə) məsuliyyət daşıyırdı, yəni yalnız ssuda verənə qəsdən zərər vurulmasına (“dolus”a) və kobud diqqətsizliyə (“culpa lata”ya) görə deyil, həm də əhəmiyyətsiz diqqətsizliyə (“culpa levis”ə) görə.

Ssuda alan onun istifadəsinə verilmiş əşyanı saxlamağa, ondan lazımı şəkildə, yəni əşyadan onun təsərrüfat təyinatına və müqavilənin göstərişlərinə uyğun olaraq istifadə etməyə və bu zaman yaxşı sahibkar qayğıkeşliyi (diligentia) göstərməyə borcludur. Yəni yaxşı sahibə xas olmayan diqqətsizliyə, ehtiyatsızlığa, qayğısızlığa yol verməməlidir. Ssuda alan tam diqqətlik, ehtiyatlılıq, qayğı göstərdikdə, ssuda verən üçün zərər sadəcə təsadüflik (casus) nəticəsində yaranırdısa, ssuda alan ssuda verən qarşısında məsuliyyət daşımır; əşya üçün təsadüfi yaranmış zərər onun mülkiyyətçisinin hesabına aid edilirdi.

Ermənilər İrəvan şəhərini güzəşt nəticəsində (ssuda hüququ) əldə etdikdən sonra öhdəlik götürmüşdü ki, oradakı azərbaycanlılara toxunulmayacaq, tarixi binalara dəyilməyəcək və ən əsası İrəvanda Azərbaycana məxsus əşyalar və torpaqlar zərər görməyəcək. Lakin zaman göstərdi ki, ermənilər götürdükleri öhdəliklərin heç birinə əməl etməyiblər. Ermənilər İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının onlara verilməsi müqabilində üzərlərinə götürdükleri bütün öhdəlikləri pozduqlarına və işğalçılıq siyasətini davam etdirdiklərinə görə İrəvanın verilməsi barədə həm Batum müqavilələrinin müvafiq maddələri, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarı öz hüquqi qüvvəsini itirib.

Keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinin dolayısı hüquqi varis olan Azərbaycan Milli Şurasının səlahiyyət hədlərindən kənara çıxaraq, ərazilərin verilməsi ilə nəticələnən və hüquqi varisin (İrəvan xanlığı və onun əhalisinin) rəyini öyrənmədən qəbul etdiyi qərar neqativ hüquqdur və İrəvan əhalisinin mülkiyyət hüquqları əleyhinə qarşı birbaşa kobud hüquq pozuntusudur. Yaranmış vəziyyətdə problem obyektiv və düzgün şərh edilməli, İrəvanın xanlıq kimi dövlət varisliyi və xanlığın əhalisinin milli tərkibi nəzərə alınmaqla, qanuni varisliyi təmin edilməlidir. İrəvan xanlığının daxil olduğu torpaqların həqiqi sahibi bu ərazilərdə yaşayan Azərbaycan xalqıdır. Bu torpaqlara sahiblik hüququnu müəyyən edən hüquqi sənəd isə xanlığın işğalını rəsmiləşdirən Çar Rusiyası ilə İrəvan xanlığına dair imzalanmış müqavilə (Türkmənçay razılaşması) və bu müqavilənin müvafiq bəndləridir.

Qeyd edim ki, Türkmənçay müqaviləsi Peterburqdan Qriboyedov və digər rus hərbi və diplomatlara çatandan sonra 4-cü və 13-cü maddələr tamamilə dəyişir, 14-cü maddəyə ermənilərin (əslində cümlədə “erməni” sözü yoxdur. Tam cümlə belədir: “hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər”. Bu isə sırf qaçqınlarla bağlıdır ki, qaçqınların az hissəsi ermənilər idilər. Qalanı xanlıqlardan İrana köçən türklər idi) hüquqları əlavə edilir. 12-ci və 15-ci maddələr isə Peterburq nüsxəsində yox idi (ЦГИАЛ, ф. 1018, он. 2, д. 81,11. 343 - 343 об.).

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya və Qacarlar arasında 90 il müddətinə bağlanıb. Artıq 200 ilə yaxın bir dövr keçməkdədir. Müqavilə hüquqi qüvvəsini itirib. Müqaviləni bağlayan dövlətlər - Rusiya İmperiyası və Qacarlar dövləti artıq yoxdur. Təbii ki, Rusiya bu dövrdən sonra Türkmənçay və Gülüstan müqavilələrindən əl çəkmiş sayılır. Azərbaycanın İrandakı keçmiş səfiri Əlyar Səfərli hesab edir ki, hazırda Şimali Azərbaycanda müstəqil Azərbaycan Respublikası yaradılıb, Azərbaycan xalqı müstəqil dövlət qurub. Güney isə İranın himayəsi altındadır. Əgər müqaviləni bağlayan tərəflərdən biri öz müqaviləsindən əl çəkmişsə, avtomatik olaraq digər tərəf də əl çəkməlidir.

Beynəlxalq hüquqa görə, Türkmənçay müqaviləsi ölü müqavilə və ölü imzalara əsaslandığından hüquqi qüvvəsini çoxdan itirib. Məsələyə hüquqi varislik nöqtəyi-nəzərindən baxanda Rusiyada 1917-ci ilin sosialist inqilabı həmin ildə olan burjua inqilabından fərqli olaraq, özünü Rusiya İmperiyasının varisi elan etməyib. Müqavilənin hüquqi tərəfini incələdikcə məlum olur ki, İran da gərək bəzi əraziləri Azərbaycana qaytarmalı olsun. Əgər bu gün Xəzər dənizi Rusiyanın daxili dənizi hesab edilmirsə, bu məntiqlə, müqavilədə adı keçən Azərbaycan əraziləri üzərində hər iki dövlətin hüquqi sahibliyi avtomatik olaraq itirilir və mahiyyət etibarilə bu iki iştirakçı dövlət yad ərazilər üzərində ancaq işğalçı statusu ilə qalmış olur. Buna görə də İrəvan şəhəri (quberniyası) üzrə hüquqi varis bu şəhərin əhalisi olaraq qalır. Onların fikrini öyrənmədən, razılığını almadan isə o ərazilərin digər tərəfə verilməsi beynəlxalq hüquq normalarına ziddir və eyni zamanda qanunsuz addımdır. AC-nin Milli Şurası da bu qanunsuzluğa imza atan qurum olaraq onların mövqeyini öyrənməyib. Bu gün də İrəvan üzərində qanuni mülkiyyət hüququ irəvanlıların özləri sayılırlar.

Azərbaycan Respublikasının ali qanunverici orqanı olan Milli Məclis Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il 3 sayılı Protokolunu denonsasiya (fransızca: pozmaq) etməli və BMT üzvü olan dövlətlərə öz qərarını bəyan etməlidir. Bunun üçün hüquqi prosedurlar çərçivəsində səlahiyyətli “Ləğvetmə Komissiyası” yaradılmalı, proses öyrənilməli və hüquqi araşdırmanın nəticələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilməlidir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi varisi kimi tələb hüququnun güzəşti, yəni prosessual tələb hüququ, Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətlərinə daxildir və bu hüquqdan isə beynəlxalq hüquq çərçivəsində istifadə edilməlidir. Hüquqi prosedurlar çərçivəsində aparılan araşdırmalara beynəlxalq hüquq üzrə dünyada tanınan vəkilləri və alimləri də cəlb edilməsi də işin Azərbaycanın xeyrinə həll olunmasına yardımçı olacaq. Eyni zamanda ATƏT-in Minsk Qrupunun üzvləri ilə danışıqlar gedişində öz əzəli torpaqlarını ermənilərə güzəşt etməsini onların nəzərinə çatdırılmalıdır. Ermənilərin üzərlərinə götürdükleri Batum öhdəlikləri də hüquqi fakt kimi ortaya qoyulmalıdır. Azərbaycan Milli Şurasının bu Protokola səs vermiş üzvlərinin insani addımının qarşılığında Ermənistanın qəsbkar mahiyyəti aşkar edilməlidir. Çünki bütün XX əsr ərzində Ermənistanda Azərbaycan xalqına qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və məqsədli qətlər təşkil edilib. Kütləvi deportasiyalar

baş verib və tarixi abidələr dağıdılıb. Bu gün İrəvanda bir azərbaycanlı belə yaşamır. Bu isə nəinki Batum müqaviləsinin, beynəlxalq humanitar hüququn, həm də beynəlxalq mülkiyyət və varislik hüququnun da kobud şəkildə pozulmasıdır.